

कानून कार्यान्वयन: चुनौती, समस्या तथा सम्भावनाहरू

अधिवक्ता विक्रम नगरकोटी

LL.B (TU)

Email: silent.bikram@gmail.com

अधिवक्ता रामबहादुर शाही

M.A. Political Science, B.A.LL.B (TU)

Email: ram.shahi2014@nalc.edu.np

Article History : 2025 September 3

सार (Abstract)

नेपालले विगत केही दशकहरूमा पञ्चायत हुँदै राजतन्त्रबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा राजनीतिक रूपान्तरणहरूको श्रृंखला देखेको छ । कानूनी प्रणालीको प्रभावकारिता केवल कानूनको मात्र वा गुणस्तरले मात्र निर्धारण गर्दै न तर मुख्यतया: कानूनहरू कति प्रभावकारी तवरबाट कार्यान्वयन हुन्छन् भन्ने कुराले निर्धारण गर्छ । दशकौंको राजतन्त्र र राजनीतिक अस्थिरताबाट अझै पनि संक्रमण भइरहेको संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको सन्दर्भमा कानूनको कार्यान्वयन निरन्तर एकदमै चुनौती बनेको अनि बन्दै गईरहेको छ । कानूनी कागजातहरू, दस्तावेज नीति समीक्षा, शैक्षिक तथा साहित्य क्षेत्रमा आधारित अध्ययनहरूमा आधारित लेखले प्रत्यक्ष राजनीतिक हस्तक्षेप, संस्थागत क्षमताको अभाव, भ्रष्टाचार र कानूनी ज्ञानको अनभिज्ञता जस्ता प्रमुख अवरोधहरू स्पष्ट रूपमा पहिचान गर्ने गरेको छ । यस लेखले नेपालमा कानून कार्यान्वयनमा बाधा पुर्याउने वा सहज बनाउने संरचनात्मक, संस्थागत र सामाजिक राजनीतिक कारकहरूको अन्वेषणमा मद्दत गरी हालैका सुधार प्रयासहरूको पनि जाँच गर्दछ र नीतिगत सिफारिसहरू प्रदान गर्दछ । साथै यसले निष्कर्ष निकाल्नमा प्रयास गर्नेछ कि नेपालमा विधिको शासनको लागि कानूनी सुधार, संस्थागत सुदृढीकरण, नागरिक संलग्नता र राजनीतिक जवाफदेहिताको संयोजन पनि आवश्यक रहन्छ ।

पृष्ठभूमि (Background)

ई.स २००८ मा राजतन्त्रबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको नेपालले पछिल्ला केही दशकहरूमा उल्लेखनीय राजनीतिक रूपान्तरण भोगेको छ, र २०१५ मा नयाँ संविधान जारी भएको छ (नेपालको संविधान, २०१५) । यी उपलब्धिहरूको बावजुद, कानूनको कार्यान्वयन कानूनी र संस्थागत सुधारहरू भन्दा पछाडि परेको भान रहेको छ । संघीय सरकारले पारित गरेका प्रायः कानूनहरू प्रान्तीय र स्थानीय स्तरमा कमजोर रूपमा लागू छन् भन्ने कार्यान्वयनको सन्दर्भमा राजनीतिक, भौगोलिक, सामाजिक र आर्थिक अवस्थाहरूमा आधारित व्यापक रूपमा भिन्नता रहेको पाईन्छ ।

ऐतिहासिक रूपमा, नेपालको कानूनी प्रणाली धेरै केन्द्रीकृत थियो, जसको जरा हिन्दू कानूनी परम्परा र पुराना मुलुकी ऐन जस्ता राजतन्त्रात्मक संहिताकरणहरूमा आधारित थियो । आधुनिक सन्दर्भमा, लोकतान्त्रिक संस्थाहरू देखा परे पनि, कानूनहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने क्षमताले अझै पनि प्रणालीगत अवरोधहरूको सामना गर्दछ । कानून निर्माण र कानून कार्यान्वयन बीचको खाडल स्पष्ट छ । नोकरशाही

अक्षमता, भ्रष्टाचार, राजनीतिक हस्तक्षेप, जनचेतनाको अभाव र स्रोतको सीमितताका कारण कानूनहरू प्रायः प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। कानूनी पूर्वाधार अवस्थित छन्, तर यसको कार्यान्वयन प्रायः छनौटपूर्ण र सुस्त हुन्छ। नेपालले विगत केही दशकहरूमा राजनीतिक परिवर्तनपछिको नेपालको संविधान, २०१५ को घोषणासँगै देश शासन, विकेन्द्रीकरण र कानूनी सुधारको नयाँ चरणमा प्रवेश गरेको छ। तुलनात्मक रूपमा व्यापक कानूनी ढाँचा भए तापनि नेपालमा कानूनको कार्यान्वयन अबै पनि असंगत, समस्याग्रस्त र चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

उद्देश्यहरू (Objectives)

यस लेखका प्राथमिक उद्देश्यहरू हुन:

- ❖ नेपालमा कानूनी कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्थाको अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्न।
- ❖ प्रभावकारी कार्यान्वयनमा बाधा पुर्याउने प्रमुख संस्थागत चुनौतीहरू, राजनीतिक र आर्थिक सामाजिक प्रतिकूल अवरोधहरू पहिचान गर्न।
- ❖ कानून कार्यान्वयन र अनुपालन सुधार गर्ने उद्देश्यले गरिएका प्रयासहरू र संयन्त्रहरूको समीक्षा गर्न।
- ❖ विद्यमान संस्थागत र कानूनी संयन्त्रहरूको गम्भिर रूपमा समीक्षा गर्न।
- ❖ नेपालमा कानूनको शासनलाई सुदृढ पार्न प्रभावकारी सिफारिसहरू सुझाव दिन।

समिक्षा (Review)

१. नेपाली सन्दर्भमा कानून

धेरै विद्वानहरूले नेपालको कानूनी संक्रमणलाई संस्थागत सुधारहरूले पर्याप्त रूपमा समर्थन नगरेको तर्क गर्छन्। उदाहरणका लागि:

- ❖ हुंगेल एट अल. (१९९८) कानून र कार्यान्वयन संयन्त्रहरू बीचको कमजोर अन्तरक्रियामा जोड दिन्छन्।
- ❖ शर्मा बी (२०१२) ले राजनीतिक अस्थिरताले कानून प्रवर्तन निकायहरूको स्वतन्त्रता र दक्षतालाई कसरी असर गरेको छ भनेर प्रकाश पार्छन्।
- ❖ सुवेदी एस. पी (२०१४) ले उल्लेख गरे कि नेपालले धेरै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सन्धिहरूलाई अनुमोदन गरे पनि, कानूनी तालमेलको अभावका कारण वास्तविक अनुपालन कम रहन्छ।

नेपाल कानून आयोगको २०२० को प्रतिवेदनले २०१५ को संविधानसँग मिल्दो जुल्दो बनाउन १०० भन्दा बढी संघीय कानूनहरूलाई संशोधन वा प्रतिस्थापन आवश्यक रहेको पत्ता लगाएको छ, तर विधायिकी प्रगति सुस्त छ।

२. सैद्धान्तिक आधारहरू

कार्यान्वयन भनेको सार्वजनिक संस्थाहरू र नागरिकहरूद्वारा कानूनी नियमहरू लागू, लागू र अवलोकन गर्ने प्रक्रियाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ (फुलर, १९६९)। विकासशील देशहरूमा, कानूनी कार्यान्वयन प्रायः कानूनी कानून (के लेखिएको छ) र वास्तविक अभ्यासहरू (वास्तविकतामा के हुन्छ) बीचको खाडलबाट ग्रस्त हुन्छ (तमनाहा, बी. जेड. २००१)।

३. संघीयता र कानूनी कार्यान्वयन

नयाँ संघीय संरचनाले नयाँ अवसर र चुनौतीहरू सिर्जना गरेको छ। प्रदेशहरूसँग अब धेरै मुद्दाहरूमा कानून बनाउने अधिकार छ, तर क्षेत्राधिकार ओभरल्यापहरूमा संस्थागत तयारी र स्पष्टताको अभाव छ (अन्तर्राष्ट्रिय आईडिया, २०१९) र भण्डारी एस. (२०२०) ले धेरै स्थानीय सरकारहरूलाई आफ्ना कानूनी जिम्मेवारीहरूबारे अनभिज्ञ रहेको अवलोकन गर्छन्, जसले गर्दा तदर्थ र असंगत कार्यान्वयन हुन्छ।

४. कानूनी रूपरेखा

नेपालको कानूनी प्रणाली वैधानिक कानूनमा आधारित छ, जसमा नेपालको संविधान सर्वोच्च कानून हो । नागरिक, देवानी, फौजदारी, प्रशासनिक र संवैधानिक मुद्दाहरूलाई समेट्ने असंख्य कानून र ऐनहरू छन् । यद्यपि, प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन नभएसम्म कानूनको उपस्थितिले मात्र न्याय सुनिश्चित गर्दैन ।

५. न्यायिक र प्रशासनिक संयन्त्र

नेपालमा तीन-स्तरीय न्यायपालिका (सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालत) छ, साथै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (CIAA) र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (NHRC) जस्ता विभिन्न अर्ध-न्यायिक निकायहरू पनि छन् । यद्यपि, यी निकायहरूले प्रायः पूर्वाग्रह, अक्षमता र राजनीतिक दबावको आरोपको सामना गरिरहेका छन् ।

उदाहरणका लागि, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको २०२१ को प्रतिवेदनले भ्रष्टाचार धारणा सूचकांकमा नेपाललाई १८० देशहरू मध्ये ११७ औं स्थानमा राखेको छ, जसले कार्यान्वयन र जवाफदेहितामा समस्याहरू औल्याउँछ । (ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल, २०२१)

६. संघीयकरण र विकेन्द्रीकरण

संविधानले संघीयताको परिचय दिन्छ र प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूलाई शक्तिको विकेन्द्रीकरणको आदेश दिन्छ । यद्यपि, यी सरकारहरूमा प्रायः कानूनहरू कुशलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न क्षमता वा कानूनी स्पष्टताको अभाव रहेको छ । धेरै स्थानीय सरकारहरू प्रशिक्षित कानूनी विज्ञहरू वा पर्याप्त बजेट बिना नै सञ्चालन हुन्छन् ।

७. जनचेतना र कानूनी साक्षरता

नागरिकहरूमा कम कानूनी जागरूकताका कारण पनि कानून कार्यान्वयनमा बाधा पुग्छ । विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रहरूमा, मानिसहरू आफ्नो कानूनी अधिकार र कर्तव्य तथा उपचारहरू बारे अनभिज्ञ छन् । यो जागरूकताको अभावले उनीहरूलाई शोषणको जोखिममा पार्छ र न्यायमा ढिलाइ गर्छ ।

८. प्रहरी र प्रवर्तन एजेन्सीहरू

नेपाल प्रहरी र अन्य प्रवर्तन निकायहरूले कानून कार्यान्वयनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । यद्यपि, तालिमको अभाव, राजनीतिक हस्तक्षेप र अनुसन्धानका पुराना विधिहरूले प्रायः कमजोर कार्यान्वयन निम्त्याउँछन् । उदाहरणका लागि, घरेलु हिंसा (अपराध र सजाय) ऐन, २००९ जस्ता बलियो कानूनहरू भए तापनि, लिङ्ग-आधारित हिंसाका घटनाहरूको अनुसन्धानमा ढिलाइ बारम्बार रिपोर्ट गरिन्छ ।

प्रमुख समस्याहरू (Major Issues)

१. कानून निर्माण र कार्यान्वयन बीचको खाडल

- ❖ नेपालमा सामाजिक अभ्यास (सुधार) ऐन (१९७६) र बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् ऐन (१९९८) जस्ता धेरै कानूनहरू छन् जुन कागजमा मात्र अवस्थित छन् र वास्तविकतामा विरलै लागू वा लागू हुन्छन् ।
- ❖ आमाको दूध प्रतिस्थापन ऐन (१९९२) र औषधि ऐन (१९७८) अन्तर्गतका नियमहरू जस्ता स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित कानूनहरू पनि व्यावहारिक रूपमा लागू वा लागू गरिएका छैनन् ।

२. संघीय प्रणालीमा संरचनात्मक र संस्थागत चुनौतीहरू

- ❖ संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय तहहरू मिलेर बनेको नेपालको संघीय संरचनाले समन्वय र क्षेत्राधिकार सम्बन्धी मुद्दाहरूको सामना गर्छ । प्रायः प्रान्तीय वा स्थानीय सरकारहरूले या त संघीय कानूनहरूसँग बाकिने वा उचित नियमन र कार्यान्वयन संयन्त्रको अभाव भएका कानूनहरू लागू गरिएका छन् ।
- ❖ तहहरूमा बजेट कुशलता पूर्वक विनियोजन गरिएको छैन, र कार्यान्वयन वरिपरि छलफलहरू सीमित छन्, जसले गर्दा कानूनको शासन नेपाललाई कमजोर बनाउँदै छ ।

३. कमजोर प्रशासनिक क्षमता र नोकरशाही संस्कृति

- ❖ एक अध्ययनले नेपाल जस्ता विकासशील देशहरूमा गरिवी, कमजोर शासन प्रणाली, नोकरशाही जडता, विदेशी हस्तक्षेप र दलीय द्वन्द्वका कारण नीति कार्यान्वयनमा समस्या रहेको समेत देखाएको छ।

४. भ्रष्टाचार, राजनीतिक हस्तक्षेप र स्वायत्तताको अभाव

- ❖ कानून प्रवर्तन एजेन्सीहरू भित्र भ्रष्टाचार व्यापक छ, जसले कानूनको निष्पक्ष र सुसंगत प्रयोगलाई कमजोर बनाउँछ।
- ❖ प्रहरी र न्यायिक स्वतन्त्रतालाई राजनीतिक प्रभावबाट बारम्बार सम्झौता गरिन्छ, नियुक्ति र स्थानान्तरणहरू प्रायः योग्यताको सट्टा राजनीतिक पक्षमा निर्भर हुन्छन्, जसले अनुसन्धान र फैसलालाई प्रत्यक्ष असर गरिरहेको छ।

५. ढिलाइ, कमजोर न्यायिक अनुगमन र पीडित माथिको अविश्वास

- ❖ बेचबिखन विरोधी कानूनहरू, पुस्तकहरूमा हुँदाहुँदै पनि निहित स्वार्थ, साक्षीहरूको धम्की, अवरुद्ध अदालतहरू र न्याय संयन्त्रहरूमा पीडितको कम विश्वासका कारण कार्यान्वयनमा असफल भई रहेका छन्।

६. सामाजिक र सांस्कृतिक अवरोधहरू

- ❖ महिलाहरूलाई सुरक्षित राख्ने कानूनहरू जस्तै जबरजस्ती विवाह विरुद्ध वा सम्पत्ति अधिकारलाई प्रवर्द्धन गर्ने सांस्कृतिक मान्यताहरू, ढिलो र महँगो कानूनी प्रक्रियाहरू, र निरन्तर कलंकद्वारा कमजोर हुन्छन्, जसले वास्तविक विश्व सुरक्षालाई अपर्याप्त बनाउँछ।
- ❖ छाउपडी जस्ता सांस्कृतिक परम्पराहरू, २००५ मा गैरकानूनी घोषित र २०१७ मा अपराधीकरण गरिए तापनि, गहिरो जरा गाडेको कलंक र सीमित जागरूकताका कारण व्यवहारमा जारी छन्।

चुनौतीहरू (Challenges)

१. राजनीतिक हस्तक्षेप

नेपाल प्रहरी, न्यायपालिका र भ्रष्टाचार विरोधी निकायहरू जस्ता कानून प्रवर्तन संस्थाहरू प्रायः राजनीतिक स्वार्थबाट प्रभावित हुन्छन्। यसले कानूनी प्रक्रियाहरूको निष्पक्षतालाई कमजोर बनाउँछ। (ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपाल, २०२१)

२. संस्थागत कमजोरी

संवैधानिक जनादेशको बावजुद, धेरै संस्थाहरूमा कानूनलाई समान रूपमा लागू गर्न स्रोत साधन, प्रशिक्षित कर्मचारी र पूर्वाधारको अभाव छ।

उदाहरणका लागि, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग (CIAA) सँग सबै गुनासोहरूको अनुसन्धान गर्ने सीमित क्षमता छ।

३. कानूनी जागरूकता र पहुँच

नेपाली जनसंख्याको एक महत्त्वपूर्ण भाग, विशेष गरी ग्रामीण र सीमान्तकृत समुदायहरूमा, आफ्नो कानूनी अधिकार र दायित्वहरूको बारेमा जागरूकताको अभाव छ। (UNDP NEPAL, २०२०) कानूनी सहायता सीमित छ र प्रायः जसलाई यसको सबैभन्दा बढी आवश्यकता छ तिनीहरूको लागि पहुँच योग्य छैन।

४. भ्रष्टाचार

कानून कार्यान्वयनमा भ्रष्टाचार एक प्रमुख बाधा बनेको छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपालको भ्रष्टाचार धारणा सूचकांक (२०२१) अनुसार, नेपालले ३३/१०० अङ्क प्राप्त गरेको छ, जसले सार्वजनिक कार्यालयहरूमा घूसखोरी र शक्तिको दुरुपयोग सम्बन्धी व्यापक चिन्तालाई संकेत गर्दछ।

सारांश (Summary)

नेपालले कानून निर्माणमा उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ, विशेष गरी नेपालको संविधान, २०१५ पछि। यद्यपि, कार्यान्वयन एउटा महत्त्वपूर्ण कमजोरी नै रहेको छ। प्रमुख कारणहरू समावेश छन्।

- ❖ अपर्याप्त संस्थागत क्षमता।
- ❖ भ्रष्टाचार र राजनीतिक हस्तक्षेप।

- ❖ कानूनी जागरूकताको अभाव ।
- ❖ सरकारका विभिन्न तहहरू बीचको कमजोर समन्वय ।
- ❖ कमजोर अनुगमन र मूल्याङ्कन संयन्त्र ।
- ❖ पहुँचका आधारमा व्यक्ति हावी हुने प्रवृत्ति ।

यस कारण प्रभावकारी कार्यान्वयन बिना, असल नियत भएका कानूनहरूले पनि न्याय प्रदान गर्न असफल हुन्छन् ।

निष्कर्ष (Conclusion)

कानूनको कार्यान्वयन, कानूनको शासन र लोकतान्त्रिक शासनको आधारशिला हो । नेपालले केवल कानून बनाउने कामबाट ध्यान केन्द्रित गरेर बलियो संस्थाहरू निर्माण गर्ने, कानूनी साक्षरता बढाउने, कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूलाई व्यावसायिक बनाउने र न्यायिक स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने कुरामा केन्द्रित गर्नुपर्छ । नेपालमा कानूनको कार्यान्वयन एक बहु आयामिक चुनौती पनि हो, जसको लागि प्रणालीगत दृष्टिकोण आवश्यक पर्दछ । सवैधानिक प्रावधान र कानूनी सुधारहरूले आधारभूत रूपरेखा तयार पारे पनि राजनीतिक, संस्थागत र सामाजिक, आर्थिक कारकतत्वहरूको कारणले कार्यान्वयन असमान रहेको छ ।

नेपालमा कानूनको कार्यान्वयनलाई सुदृढ पार्न निम्न कुराहरू आवश्यक छन्:

- ❖ संघीय, प्रादेशिक र स्थानीय स्तरमा क्षमता वृद्धि ।
- ❖ कानूनी र न्यायिक सुधारहरूको लागि बजेट विनियोजनमा लचकता ।
- ❖ पारदर्शी र जवाफदेही संस्थाहरू ।
- ❖ नागरिक संलग्नता र जागरूकता अभियानहरू ।
- ❖ नेपालमा कानून निर्माण र कानून कार्यान्वयन बीचको खाडल एउटा महत्वपूर्ण मुद्दा हो ।
- ❖ संघीयता प्रशासनिक योग्यता क्षमता अनुरूप नभएकोले जटिलता बढाएको ।
- ❖ राजनीतिक हस्तक्षेप र कानूनको शासनको कमजोर संस्थाहरूले जनताको विश्वासलाई कमजोर बनाएको ।

सुधारहरू सुरु भएका छन् तर अबै पनि खण्डित र अपर्याप्त रूपमा कार्यान्वयन भएका छन् ।

पूर्व प्रधानन्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठको शब्दमा, “न्याय भनेको कानूनको उपस्थिति मात्र होइन तर यसको समयमै र निष्पक्ष कार्यान्वयन हो” (श्रेष्ठ, के २०१६)

सिफारिसहरू (Recommendations)

१. संस्थागत सुधार: सरकारका तीनै तहमा कानून प्रवर्तन र न्यायपालिकाको क्षमता सुदृढ पार्नुपर्ने ।
२. कानूनी तालमेल: भ्रम र ओभरल्याप हटाउन संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय कानूनहरूलाई संविधानसँग मिलाउनुपर्ने ।
३. सार्वजनिक कानूनी शिक्षा: विशेष गरी ग्रामीण र विपन्न समूहहरूलाई लक्षित गर्दै राष्ट्रव्यापी कानूनी साक्षरता अभियानहरू तत्काल सुरु गर्नुपर्ने ।
४. भ्रष्टाचार विरोधी उपायहरू: CIAA जस्ता निकायहरूलाई बलियो बनाउनुपर्ने र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा पारदर्शिता बढाउनुपर्ने ।

५. न्यायिक स्वतन्त्रता: कानूनको निष्पक्ष प्रयोग सुनिश्चित गर्न न्यायपालिकालाई राजनीतिक प्रभावबाट सुरक्षित एवं स्वतन्त्र गर्नुपर्ने ।
 ६. संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय स्तरमा क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
 ७. कानूनी र न्यायिक सुधारका लागि बजेट विनियोजन बढाइनु पर्ने ।
 ८. पारदर्शी र जवाफदेही संस्थाहरू रहनु पर्ने ।
 ९. नागरिक संलग्नता र जागरूक अभियानहरू सञ्चालन हुनुपर्ने ।
- अन्तमा, प्रभावकारी कानूनी कार्यान्वयन तर्फ नेपालको यात्रा जारी छ । राजनीतिक इच्छा शक्ति, सार्वजनिक संलग्नता र निरन्तर संस्थागत समर्थनको साथ, देश विधिको शासन (Rule of Law) तर्फ उन्मुख हुँदै जान सक्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री (References)

- भण्डारी, एस. (२०२०), नेपालमा संघीयता: अभ्यास र चुनौतीहरू, नेपाल कानून समाज नेपालको संविधान (२०१५), नेपाल सरकार
- अन्तर्राष्ट्रिय आइडिया (२०१९), संघीय नेपालमा स्थानीय शासनको अवस्था, स्टकहोम: अन्तर्राष्ट्रिय आइडिया ।
- नेपाल कानून आयोग (२०२०), कानूनी सुधारको वार्षिक प्रतिवेदन ।
- नेपालमा सामाजिक अभ्यास (सुधार) ऐन, (१९७६)
- बृहत्तर जनकपुर क्षेत्र विकास परिषद् ऐन, (१९९८)
- आमाको दूध प्रतिस्थापन ऐन, (१९९२)
- औषधि ऐन, (१९७८)
- शर्मा, बी. (२०१२). नेपालमा लोकतन्त्र र कानूनको शासन, दक्षिण एसियाली अध्ययन जर्नल, ३०(२), ४५-६१ ।
- सुवेदी, एस. पी. (२०१४), नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको प्रभावकारिता, मानव अधिकार त्रैमासिक, ३६(३), ५६७-५८८ ।
- तमनाहा, बी. जेड. (२००१), कानून र समाजको सामान्य न्यायशास्त्र, अक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस ।
- ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल नेपाल (२०२१), भ्रष्टाचार धारणा सूचकांक - नेपाल रिपोर्ट
- UNDP नेपाल (२०२०). न्यायमा पहुँच र कानूनी जागरूकता कार्यक्रमहरू
- ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनल (२०२१), भ्रष्टाचार धारणा सूचकांक, <https://www.transparency.org/en/cpi/2021/index/npl> बाट प्राप्त गरिएको
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल (२०२२), वार्षिक प्रतिवेदन
- घरेलु हिंसा (अपराध र सजाय) ऐन, २००९
- श्रेष्ठ, के. (२०१६), नेपालमा न्याय र न्यायिक सुधार, नेपाल कानून समीक्षा